

Hazlett, I. (ed.) 2009. *Rané křesťanství: počátky a vývoj církve do roku 600.*

Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 319 s.,
ISBN 978-80-7325-159-8

Vojtěch Kaše, FF MU, Ústav religionistiky

Úvod

Když jsem na recenzovanou knihu narazil na jaře v knihkupectví poprvé, byla čerstvou novinkou. Místo toho, abych si ji tehdy koupil a prostudoval, rozhodl jsem se počkat, až se o ní vyjádří někdo kompetentnější. Toho jsem se ale nedočkal, a tak mi nakonec nezbylo nic jiného, než abych si knihu zakoupil a udělal si o ní úsudek sám. Teď mohu říct, že této koupě nelituji.

Napsat komplexní historickou přehledovou publikaci o raném křesťanství rozhodně není lehkým úkolem. Je velkou otázkou, co všechno by taková publikace měla obsahovat a jak by měla být rozvržena. Dodnes církevní historici někdy sledují osu naznačenou autorem Lukášova evangelia a Skutků apoštolských a rozvinutou Eusebiem z Kaisareie (tzv. lukášovsko-eusebiovske paradigma) s tím, že vycházejí z absolutní dějinné výlučnosti toho proudu křesťanství, o němž předpokládají, že na něj přímo navazují.¹ Práce, které se snaží z této osy vyvázat, musí volit jiný výkladový postup. Tak učinili autoři recenzované publikace, když zvolili formu tematicky utříděného sborníku.

Její anglický originál vyšel již v roce 1991. To, že nakladatelství CDK přistoupilo k publikování již téměř dvě desetiletí starého díla, přirozeně vyvolává otázky. Jedním z cílů následující recenze je ukázat, proč je i po takové době toto vydání opodstatněné.

Okolnosti vzniku a formální charakteristika

Kniha vznikla při příležitosti pětasedmdesátých narozenin významného církevního historika Williama Frenda, který zásadním způsobem ovlivnil celé generace zejména britských badatelů zdůrazňováním významu archeologických nálezů a sociálního kontextu. Autoři se místo obvyklého specializovaného *Festschriftu* „pokusili o nový koncept a nový žánr“, který by nehovořil pouze ke specialistům, ale i k běžným studentům, neobsahoval by však pouze triviální fakta (s. 7). Nakonec „zvolili tematický přístup namísto tradiční formy kontinuální narace“

¹ Viz např. Franzen, A. 2006. *Malé dějiny církve*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. Předpoklad výlučnosti vlastní tradice ilustruje nejlépe úryvek z knihy Jaroslava Kadlece: „Nezaujatá úvaha historická pak ukazuje, že náboženství křesťanské vysoko převyšuje všechna ostatní náboženství ve všech směrech: svým obsahem, svými institucemi i požehnáním, které lidstvu přineslo i přináší. A dějiny církevní nejsou nic jiného nežli dějiny v křesťanství v jeho konkrétním zjevu i ve formě, v jaké rozvíjí svoji historicky kontrolovatelnou činnost“ (Kadlec, J. 1993. *Dějiny katolické církve I*. Olomouc: Palackého univerzita, 5–6).

(s. 8). Nejedná se tak o přehled dějin v tradičním smyslu (čemuž by napovídala především podtitul), ale o systematické utřídění materiálu v širší perspektivě.

Tento materiál je rozvržen do sedmi tematických sekcí (Proč studovat dějiny rané církve?; Kontext a počátky; Vývoj křesťanských norem; Působení a spisy církevních otců; Utváření víry, nauky a spirituality; Církev a společnost; Po stopách rané církve), které zahrnují celkem 25 studií stejného počtu autorů. Mezi nimi figurují i taková jména jako Kurt Rudolph nebo Luther H. Martin, která by religionistům neměla být neznámá.² Jejich religionistický úhel pohledu ale rozhodně není mezi autory výjimkou. O některých dalších se zde ještě zmíním.

Jednotlivým přispěvatelům bylo přiděleno konkrétní téma, při jehož zpracování se museli vtěsnat přibližně do deseti stran. Snad ani přesně nevěděli, jaká témata zpracovávají ostatní, a proto se některé informace opakují. Zadání také patrně zcela neurčovalo, jakou povahu mají texty přesně mít: většina autorů se pokusila o určitou formu přehledu, někteří se přitom zcela obešli bez poznámkového aparátu, jiní neustále odkazují jak k pramenům, tak k sekundární literatuře. Některé kapitoly jsou zarámovány přímým odvoláním se na Williama Frenda, jiné ho nezmiňují. Každá kapitola je uzavřena stručnou bibliografií.

Tradice církevní historiografie

Eusebiův pokračovatel Sókrates na začátku svých *Církevních dějin* uvádí, že když psal Eusebios o Konstantinovi, „jen zběžně se dotkl ariánství“. Místo toho „vychvaloval ctnosti imperátora. Proto se snažil spíše jej vychválit vzletnými slovy než osvětlit události.“ Sókrates ve svém pokračování ale nechce „následovat jeho způsob“.³ Vyplovává zde na povrch, že Eusebiův přístup byl kritizován již v antice. Rozhodne-li se tedy přesto i některý současný autor sledovat jeho příklad, vyžaduje to zvláštní obezřetnost.

Autoři recenzované publikace v úvodu explicitně vyjadřují, že jejich „přístup je samozřejmě nebetyčně vzdálen od přístupu, který křesťanství zanechal patriarcha církevních dějin Eusebios z Kaisareie, ačkoli studium tohoto období z něj ještě stále v mnohém vychází“ (s. 8). Někteří se pak k jeho způsobu výkladu explicitně hlásí: např. Noel King, autor kapitoly „Vztahy církve a státu“, prohlašuje, že „bude vhodné alespoň v obrysech sledovat příklad Eusebia, otce církevních dějin“ (s. 225). Obávám se, že právě v otázce vztahu církve a státu je s Eusebiem značný problém, a proto bych zde očekával největší zdrženlivost. Problému si je v této oblasti dobře vědom James Alexander, když v kapitole „Církevní koncily a synody“ rekonstruuje dění na koncilu v Níkaii: „Nepřekvapí, že ariánskou aféru Eusebios rychle přechází. Shoda na datu Velikonoc, jíž bylo na koncilu dosaženo, se mu zdá jako vhodnější symbol křesťanské jednoty“ (s. 121). O určité alternativě k Eusebiovi píše Sebastian Brock v kapitole „Orientální otcové“. Jím zmiňované postavy totiž působily „fakticky za hranicemi impéria – bezprostředně tak rozšiřují úzkou, avšak mimořádně významnou perspektivu církevních dějin vytyčenou Eusebiem“ (s. 152). V případě řeckých autorů totiž „právě [Eusebiovi] vděčíme za

² O jejich významu svědčí už to, že byli zařazeni do antologie Horyna, B. – Pavlincová, H. 2001. *Dějiny religionistiky*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.

³ Cit. podle Novák, J. 1989. *Socrates Scholasticus: Církevní dějiny*. Praha: Česká katolická charita, I. svazek, I, 1; dostupné z: <<http://www.fatym.com/taf/knihy/>> [6. 12. 2009].

to, že dokážeme sestavit dějiny předešlých staletí a zachovanou literaturu vidět v jejich kontextu," jak uvádí Francis Young v kapitole „Řečtí otcové“ (s. 132).

V publikaci je zařazena i kapitola „Patristická historiografie“ od Jilla Harriese, která se eusebiovske historiografii explicitně věnuje a podrobuje ji patřičné kritice. Ta je ale umístěna až v poslední tematické sekci (Po stopách rané církve), a tak na ni čtenář, který čte knihu kapitolu po kapitole, narazí až v závěru, což se mi zdá poněkud nešťastné.

Nastínění obsahu vybraných kapitol

Lukášovsko-eusebiovske paradigma tedy někteří autoři alespoň rámcově sledují, další se ho dotýkají, jiní ho prostě nevyužívají, což se samozřejmě vždy odvíjí od probíraného tématu. Jedním z hlavních přínosů recenzované publikace je pak to, že obsahuje řadu kapitol od autorů pracujících třetím způsobem. Zejména jsou to kapitoly, které se týkají 1) kontextu, ve kterém křesťanství vznikalo („Zrození křesťanství“, „Pohanské náboženské pozadí“, „Pohanská percepce křesťanství“), 2) plurality, ve které se dále rozvíjelo („Gnóze“, „Křesťanský asketismus a rané mnišství“), a 3) vlastní křesťanské autointerpretace, která značně ztěžuje historický výklad až do současnosti („Ortodoxie a herese“, „Schisma a jednota církve“). V následujícím textu se pokusím stručně nastínit obsah alespoň některých z nich.

V kapitole „Zrození křesťanství“ přejímá John Riches podnětnou metaforu od Alana Segala, podle níž „na křesťanství je třeba pohlížet jako na jedno z dvojčat, které se narodilo judaismu v období druhého chrámu, druhým dvojčetem je pak rabínský judaismus, objevující se po roce 70 po Kr. v akademii v Javne (Jamnia)“ (s. 33). Výhodou tohoto obrazu je to, že nenahliží křesťanství jako něco, co by v nějakém smyslu nahrazovalo židovství, ale jako jednu z jeho větví. Pod tímto prizmatem pak autor nastiňuje historický kontext Ježíšova vystoupení a klíčovou úlohu Pavla z Tarsu. Zdůrazňuje tak vlastně historickou podmíněnost vzniku křesťanství, která bývá někdy přehlížena.

Na rané křesťanství je ale třeba pohlížet nejen v kontextu jeho židovského původu, ale také v souvislostech „Pohanského náboženského pozadí“, což v takto pojmenované kapitole dosvědčuje Luther H. Martin, který ve stručnosti předkládá některé základní teze, obšírněji rozvedené v jeho známé knize o helénistických náboženstvích.⁴ Pro helénistický svět, vytvořený Alexandrem Velikým, byly charakteristické specifické náboženské projevy. Byla to tradiční helénistická *zbožnost* se svými lokálně definovanými praktikami, která ale trpěla izolovaností od internacionální a univerzální kultury (s. 59). To do jisté míry překonávala *mystéria*. Nejznámějším dokladem mysterijní panhelénské internacionalizace byla nepochybně Démétrina mystéria v Eleusíně. Třetí možnou strategii představovaly *gnostické tradice*, zacílené na „dosažení jiného světa“. „Tyto tři odlišné, avšak příbuzné typy náboženských projevů – zbožnost, mystéria, gnóze – představují různá hodnocení obecného kulturního systému a charakterizovaly náboženství řecko-římského období. Historicky vzato, rané křesťanství nebylo ničím jiným než dalším helénistickým náboženstvím, v němž se odrážely ty či ony projevy dobové kultury“ (s. 62).

⁴ Martin, L. H. 1997. *Helénistická náboženství*. Brno: Masarykova univerzita.

Kapitola „Gnóze“ pochází z pera známého německého religionisty Kurta Rudolpha. Moderní uvažování o gnózi dostalo v posledních dvou staletích významných změn: „V devatenáctém století bylo na gnostické sekty ještě stále z velké míry pohlíženo jako na raně křesťanské herese“ (s. 173). V průběhu dvacátého století byly ale učiněny objevy, jejichž vyhodnocení ukázalo neuspokojivost tohoto pohledu. Vyšly najevo mnohem starší zdroje inspirace, ať už židovské, nebo helénské. Sbírkou knih objevená v roce 1945 v Nag Hammádí „nás seznamuje jak se spisy křesťanskými, tak nekřesťanskými, které byly lehce upraveny z křesťanského hlediska. Jinými slovy, spisy demonstují nezávislost gnostických spisovatelů na křesťanech, což potvrzuje tezi o nekřesťanském původu gnostického učení“ (s. 178). Nejde však pouze o původ, ale i o další dějinný rozvoj, který nebyl zdaleka spjat pouze s křesťanstvím, jak přesvědčivě demonstuje Rudolph na závěrečných stránkách své stati.

Maurice Wallis v textu „Ortodoxie a herese“ upozorňuje, že slovo herese je samo o sobě „neutrálním termínem, který nemá nezbytně pejorativní konotace. (...) Avšak jen zřídka není pejorativní podtón vůbec znát“ (s. 183). Podle něj je třeba mít stále na zřeteli dva výkladové rámce tohoto termínu. První z nich, který lze považovat za tradiční, „předpokládá zásadní homogenitu křesťanské nauky napříč jejími ranými dějinami“ (s. 184). Z tohoto úhlu pohledu pak identifikuje různé proudy jako zásadně chybné interpretace této homogenní nauky. Druhý pohled, zastávaný především moderními badateli, proti tomu zdůrazňuje, že „ortodoxie a herese jsou spíše alternativní možné vývoje hnutí, které je zpočátku nehotové a rozmanité“ (s. 185). O prosazení prvního postoje se při své polemice s gnostiky zasloužil Eirénaios z Lyonu. K podobným závěrům jako on dospěl v případě ariánské kontroverze později Athanasios. Jejich „ortodoxní“ interpretace se pak staly na dlouhá staletí základním modelem uvažování o gnosticích a ariánech. Moderní bádání ale proti tomu ukazují, že „motivace ariánů byla ryze křesťanská, podobně jako motivace jejich odpůrců“ (č. 188). Tradiční výkladový rámec tématu ortodoxie a herese se tak dočkává zásadní relativizace, která je pro intelektuálně poctivé bádání klíčová.

Zpracování českého překladu

Jednotlivé kapitoly knihu neuzavírají. Je navíc doplněna stručnou anglickou bibliografií, několikastránkovým tabulkovým přehledem dějin rané církve, seznamem příspěvovatelů a nepostradatelným jmenným rejstříkem. Překladatel Petr Kitzler do publikace navíc zařadil osmistránkový přehled českých (a slovenských) překladů raně křesťanských autorů, který může být dobrým vodítkem pro další studium. Právě v bibliografii se ale ukazuje zásadní nevýhoda překladu tak staré publikace: veškerá uvedená sekundární literatura pochází nejpozději z 80. let. Obávám se, že je to pro odborné využití knihy do jisté míry diskvalifikující.

V textu může českého čtenáře zaskočit zvolený způsob přepisu vlastních a místních jmen, při němž se překladatel snažil o co možná nejvěrnější transkripci i tam, kde existuje již zaužívaná česká verze jména (např. Grégorios místo Řehoř, Hieronymus místo Jeroným). Překladatel tuto volbu přesvědčivě zdůvodňuje v závěrečné prekladatelské a ediční poznámce svým úsilím o maximální možnou jednotnost, která by při využití zaužívaných českých tvarů byla znemožněna tam,

kde takové tvary nejsou nebo je jich více. České vydání se neobešlo bez několika překlepů: např. „momofyzitské doktríny“ (s. 72); „kažým omytím“ (s. 98); „Mithrova svatyě“ (s. 261). Není jich však rozhodně tolik, aby byly nějak rušivé. Jinak považuji překlad za velmi zdařilý.

Závěr

Kniha *Rané křesťanství: počátky a vývoj církve do roku 600* by si měla v literatuře o dějinách raného křesťanství určitě nalézt své místo. Zde představené kapitoly rozhodně nabízejí velmi potřebnou interpretační alternativu u témat a problémů, které tradiční církevní historiografie buď diskvalifikuje, nebo pomíjí.

Ambice vyjádřená na obálce, totiž že dílo „představuje základní četbu pro každého, kdo chce držet krok s moderním bádáním o počátcích a vývoji křesťanství v prvních šesti stoletích,“ je ale mírně zavádějící. Od počátku devadesátých let, kdy publikace vznikla, se toho totiž v této badatelské oblasti událo poměrně hodně.⁵ Místo o „držení kroku s moderním bádáním“ by proto bylo přiléhavější hovořit např. o „nastoupení cesty moderního bádání“, k čemuž je dle mého soudu recenzovaná publikace vhodnou pomůckou.

⁵ K tomu viz Doležalová, I. 1997. „Jonathan Z. Smith a diskuse o počátcích křesťanství.“ *Religio* V/1, 63–68; Papoušek, D. 2002. „Burton L. Mack a projekt religionistické reinterpretace počátků křesťanství.“ *Religio* X/1, 95–112; Chalupa, A. 2007. „Vzestup křesťanství a boží města. Několik kritických poznámek k práci Rodneyho Starka.“ *Religio* XV/1, 69–86.